

İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası*

Title: Turkey's Policy In The Middle East During The Interwar Period

Mustafa Sıtkı Bilgin**

Öz

Birinci Dünya Savaşı döneminde İtilaf Devletlerinin ilgilendikleri en önemli konulardan birisi 'Şark Meselesi' olarak da adlandırılan Osmanlı Devleti'nin parçalanması meselesiydi. Bu maksatla İtilaf Devletleri savaş dönemi içerisinde bazı gizli antlaşmalar imzalanmıştır. Hiç şüphesiz bunlar içerisinde yer alan Sykes-Picot antlaşması Ortadoğu'nun kaderini belirleyen temel bir siyasi belge niteliğini taşımıştır. Avrupalı güçlerin ekonomik ve siyasi çıkarları çerçevesinde hazırlanan Sykes-Picot düzeni böylece Ortadoğu'daki siyasi ve coğrafi birlik düzen ve ahengi bir daha düzelmeyecek şekilde alt üst etti ve günümüzde devam eden birçok krizlerin de kaynağı oldu.

Türkiye ise özellikle İngiltere ve Fransa'nın savaş sonrasında bölgede tatbik etmeye çalıştığı Sykes-Picot düzenine karşı alternatif arayışlara yönelmiştir. Ancak, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Milli Mücadeleyi yürüten Türkiye'nin siyasi-askeri imkân ve gücü Avrupalı emperyalist devletler karşısında çok sınırlıydı. Bu sebepten dolayı Türkiye, Cumhuriyetin kurulmasından sonraki süreçte Batılı güçlere karşı bölgede alternatif bir düzen oluşturma yerine bölge ülkeleriyle denge arayışları içerisine girmiş ve bu çerçevede Türkiye'nin öncülüğünde 1937 yılında Sadabad Paketi kurulmuştur. İngiliz ve Türk arşiv kaynaklarına dayalı olarak hazırlanan makalede ikinci el materyale de ilgisi nispetinde yer verilmiş ve Türkiye'nin Ortadoğu politikası incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türkiye, Ortadoğu, Şark Meselesi, Sykes-Picot Antlaşması, Milli Mücadele, Sadabad Paketi, Büyük Güçler

Abstract:

Since the start of the 19th century, the Eastern Question became a core issue for the European imperialism. As it focused on the destruction of the Ottoman Empire, this issue continued to be a major concern for the Allied Powers during the Great War. In this regard secret agreements were signed among the Allied powers during this war. Amongst this was the Sykes-Picot agreement with which the Middle East was divided according to imperialistic designs of the European powers. They not only created an artificial Jewish state but also destroyed the political and geographic unity of the Middle East. It also became a hub of many problems and crises in the region for the forthcoming decades.

Turkey initially posed a challenge to the Sykes-Picot order and looked after alternative political options. But later as Turkey continued with carrying out a National Struggle against imperialist powers she was unable to cope with the European imperialistic designs. Therefore, after the establishment of

* Makalenin Geliş Tarihi: 17.04.2016, Kabul Tarihi: 20.05.2016

** Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (YBU) SBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: bilgin.ms@gmail.com

Gazi

Akademik
Bakış

33

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

Turkish Republic, Turkey searched for balance of power politics with the regional powers of the Middle East. The zenith of this policy was the setting of Sadabad Pact in 1937 under Turkey's leadership. This article hence deals with the events starting from the secret Sykes-Picot agreement till to the end of the interwar period. Based on abundant archival documents the article examines Turkey's foreign policy towards the Middle East during the interwar period.

Keywords: Atatürk, Turkey, Middle East, Eastern Question, Sykes-Picot Agreement, Turkish National Struggle, Sadabad Pact, Great Powers

Giriş

Yaklaşık 400 yıl Osmanlı idaresinde sulh ve salah içerisinde bir yönetime tabi olan Ortadoğu bölgesinin istikrar ve güvenliği, önce 17'inci asırda başlatılan misyonerlik faaliyetleri ve sonrasında da oryantalizm ve milliyetçilik akımları neticesinde ortaya çıkan yıkıcı ve bölücü hareketlerin etkisiyle sarsılmaya başlamıştır. Takip eden dönemde ise özellikle de 19'uncu asrın ikinci yarısından itibaren Avrupalı güçlerin bütün şiddetiyle Ortadoğu, Balkanlar ve Afrika'da tatbik ettikleri emperyalist işgal politikaları sebebiyle patlak veren I. Dünya Harbi neticesinde bölgede mevcut olan sosyo-kültürel ve siyasi ahenk ve düzen sona erdirilmişti. Zira Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Ortadoğu'yu işgal eden Batılı güçler, Arap liderlere verdikleri bağımsızlık vaatlerini tutmadıkları gibi bölgeyi yapay coğrafi sınırlara ayırarak ve suni bir Yahudi devletinin temellerini atarak Ortadoğu'nun siyasi birliğini yıktıkları gibi coğrafi birliğini de parçalamışlardı. Böylece, koloniyalizmin pençeleri altına düşen Ortadoğu coğrafyasında geçmişte Osmanlı Devleti'nin tesis ettiği huzur ve güven ortamı bir daha geri gelmemek üzere kaybolduğu gibi yüzyıllarca bir arada barış içinde yaşamış olan değişik din ve ırktan halkların ayrışma ve yabancılaşmasına sebebiyet vermişti. Makale, geniş bir şekilde arşiv materyali ve ilgili ikinci el kaynaklara dayalı olarak hazırlanmıştır. Makale ile Sykes-Picot antlaşmasıyla başlayan ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar devam eden süreçte Ortadoğu'daki güç politikaları ve Türkiye'nin takip ettiği dış politikası incelenecektir.

Sykes-Picot Antlaşması Öncesi ve Sonrasında Ortadoğu

Osmanlı Devleti 17'inci asırdan itibaren Avrupalı güçler tarafından devam ettirilen Haçlı Seferleriyle önce Avrupa'dan tasfiye edilmek istenmiş ve daha sonra da 19'uncu asrın ikinci yarısından sonra dünyada sömürgeciliğin zirve yapmasının ardından, stratejik bölgelere hakim olmak, ham madde ihtiyaçlarını karşılamak, pazar bulmak ve benzeri nedenlerle parçalanmak istenmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması hususunda Avrupalı emperyalist güçler arasında bir anlaşma sağlanamadığı gibi paylaşım meselesi uluslararası rekabete sebep olmuştu. Şark Meselesi ya da Doğu Sorunu olarak adlandırılan bu mesele özellikle 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra Avrupalı güçler için en temel uluslararası meselelerden biri haline gelmişti. Zira, bu dönemde Avrupa devletleri kendi aralarında dünyayı sömürmek için kıyasıya bir müca-

Görüş

deleye girişmişlerdi ve bu mücadeleden en çok zarar gören millet ve devletler arasında, Müslüman halklar ve Osmanlı Devleti bulunmaktaydı. Orta Doğu bölgesi de bu dönemde tatbik edilen sömürgeci istilalardan nasibini almıştı. Nitekim, Fransa 1830 yılında Cezayir'i, 1881 yılında Tunus'u işgal etmiş 1912 yılında ise Fas'a hakim olmuştur. İngiltere ise yukarıda bahsi geçen 93 Harbinde Osmanlı'ya yardım etme karşılığında Kıbrıs ve Mısır'ı kontrolü altına almıştır.

Osmanlı Devletinin sahip olduğu topraklar gerek stratejik önem ve gerekse de taşıdığı hammadde ve doğal kaynaklar sebebiyle müstevli Batılıların iştahını cezp etmekteydi. Batılı güçler iki koldan, hem içten ve hem de dıştan Osmanlı Devleti'ni yıkmayı planlamışlardı. Bu dönemde tahta henüz oturan Sultan II. Abdülhamit ise, iki temel kol halinde Batı'dan gelen tehditlere karşı (ki bunlar Fransız İhtilalı'nın yaydığı milliyetçilik akımları ve sömürgeci yayılmacılıktı), üç temel siyaset takip etmişti: birisi dahilde İttihad-ı anasır (unsurların birliği), bir diğeri ise, hariçte İttihad-ı İslam yani Müslümanların Birliği projesiydi.¹ Emperyalist politikalara karşı ise; Avrupalı devletlerin aralarındaki anlaşmazlıkları birbirlerine karşı kullanarak Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumayı başarmıştır ki buna 'denge siyaseti' denmiştir. Ancak, 1909 yılında Sultan II. Abdülhamit'i tahttan indirerek iktidara gelen İttihat ve Terakki Hükümeti'nin dış siyaset ve diplomasi alanında Sultan Abdülhamit yönetiminin tecrübe ve yeteneklerine sahip olmaması ve ehliyet ve liyakat noktasında birçok noksanlıklarla malul olması gibi faktörler yüzünden Osmanlı Devleti denge siyasetinin takip edememiş ve I. Dünya Harbi arifesinde Almanya ile imzaladığı bir ittifak antlaşması neticesinde Büyük Savaş'a katılmış ve neticede İtilaf Devletleri'nin gizli paylaşım projelerine maruz kalmıştır.²

Birinci Dünya Harbi döneminde imzalanan ve bugün de Ortadoğu'yu etkilemeye devam eden en meşhur belge 16 Mayıs 1916 tarihinde imzalanan Sykes-Picot antlaşmasıdır. Ancak, bu antlaşmaya zemin teşkil eden ve öncesinde imza edilen başka antlaşmalar da mevcuttur. Bunlardan ilki İngiltere, Fransa ve Rusya arasında 18 Mart 1915'te imzalanan İstanbul antlaşmasıdır. Buna göre, İstanbul ve çevresi ve Doğu Anadolu Rusya'ya bırakılırken Ortadoğu bölgesi ise İngiltere ve Fransa arasında paylaşılacaktı. Bir diğer önemli anlaşma Şerif Hüseyin ile Mısır Yüksek Komiseri Sir Henry Mc Mahon arasında 1915 Haziran-1916 Haziran arasında devam eden görüşmeler sonunda imzalanmıştır. Buna göre Hüseyin'e, İngilizlerle yapacağı işbirliği karşılığında Mersin'den Yemen'e kadar olan bölgede 'Büyük Arap Krallığı' teklif edilmekteydi. Ortadoğu'nun kaderini etkileyen diğer önemli bir belge ise İngiliz Dışişleri Bakanı tarafından 2 Kasım 1917'de ilan edilen 'Balfour Deklarasyonu'dur. Buna göre savaşta İngilizlere destek veren Yahudilere Filistin'de bir yurt kurma

1 II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyaseti hakkında geniş bilgi için bk, Mustafa Alkan, *Osmanlılarda Hilâfet (1517-1909)*, (Çağlayan Yayınları: İzmir, 1997), ss. 171-199.

2 Mustafa Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era* (IB Tauris: London & New York, 2008), s.18.

Gazi

Akademik
Bakış

35

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

vaadi verilmiştir. 19-26 Nisan 1920 tarihlerinde İtalya'da toplanan San Remo konferansı ile yukarıda zikredilen Ortadoğu'yu paylaşım planları uygulamaya konmuştur.³

Sykes-Picot Antlaşması'na geri dönmek gerekirse, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan ve Rusya'nın da dahil olduğu bir antlaşma olup asıl adı 'Küçük Asya Antlaşmasıdır.' Antlaşmayı imzalayan Mark Sykes bir İngiliz diplomat olup George Picot ise bir Fransız Albaydı. Ancak, literatürde belirtildiğinin aksine bu antlaşmanın asıl fikir babası meşhur tarihçi Arnold Toynbee'dir. Ne var ki, o dönemde kendisi İngiliz Dışişlerinde alt kademedeki bir memur olduğu için antlaşmada adı geçmemiştir. Antlaşma şu maddelerden oluşmaktaydı: 1-Karadeniz kıyılarından bu günkü Irak sınırına kadar olan Doğu Anadolu bölgesi, Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis ve Güney Doğu Anadolu'nun bir bölümü Ruslara verilecek. 2- Doğu Akdeniz Bölgesi, Adana, Antep, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Musul ve Suriye Fransa'ya verilecek. 3- Filistin'in Akdeniz kıyılarından Basra denizine kadar olan bölge, Bağdat ve Güney Mezopotamya dahil olmak üzere İngiltere'ye verilecek. 4- İngiltere ve Fransa'ya kalacak topraklar üzerinde İngiltere'nin ve Fransa'nın denetiminde bir Arap Devleti veya da yöresel olarak kurulacak Arap Devletlerinden oluşacak bir Konfederasyonu kurulacak 5- İskenderun Serbest Liman olacak. 6- Filistin, dünya üzerinde varlığını sürdüren dinlerden 3 tanesinin ortak mekanı olduğu için uluslararası bir yönetim tarafından idare edilecek.⁴

Ancak, Sykes-Picot antlaşması da İngiltere ve Fransa arasındaki sömürge mücadelesini önlemeye yetmemiştir. Yarım asırdır Musul petrolleri üzerinde emelleri olan İngilizler Sykes Picot Antlaşması'nı, Fransa ile 15 Eylül 1919'da imzaladıkları Suriye Antlaşması ile yeniden tanzim etmişlerdir. İngilizler Sykes-Picot ile Fransa'ya verilmiş olan Kilis, Antep, Urfa ve Maraş'ın yanı sıra Adana, Mersin, Kozan (Sis) ve Cebel-i Bereket (Osmaniye) sancaklarını ihtiva eden Kilikya ve Suriye'den çekilmişler, karşılığında ise Musul'u elde etmişlerdi.⁵ Dolayısıyla yaklaşık bir asırdır Ortadoğu'nun kaderini etkileyen nihai antlaşma Sykes-Picot değil Suriye Antlaşması olmuştur.

Milli Mücadele Döneminde Türkiye ve Ortadoğu

Büyük Savaş'ın sonunda Arap memleketleri Batılı devletlerin hegemonyası altına düşerken Mustafa Kemal Paşa bu dönemde, İstiklal Harbi'ne önderlik

3 Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East*, passim.

4 William L Cleveland, *A History of the Modern Middle East* (Westview Press: USA, 1994), ss.152-154; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, I* (Atatürk Araştırma Merkezi, bundan sonra ATAM olarak kısaltılacaktır: Ankara, 2012), ss.94-96.

5 *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s.233. Dolayısıyla Ortadoğu'nun haritasını belirleyen nihai antlaşma Sykes-Picot değil Suriye Antlaşmasıdır. Ayrıca, Sykes-Picot Antlaşmasının resmi adı da 'Asia Minor Agreement-Küçük Asya Antlaşmasıdır'. Ancak, Ortadoğu'nun paylaşımı mevzu bahis edildiğinde akla galatı meşhur olarak Sykes-Picot ismi geldiği için biz de bu kelimeyi kullanmaya devam ettik.

ediyordu. Kemal Paşa Arap halklarına 7 Temmuz 1922'de gönderdiği mesajda 'Türkiye'nin, giriştiği Kurtuluş Savaşıyla Doğuda ezilen ulusların davasını da desteklemiş olduğunu' belirtmişti.⁶ Mesajında, 28 Ocak 1920 yılında kabul edilen Misak-ı Milli ile Türk vatanının hudutları çizilerken Arap halklarının da kendi kaderlerini kendilerinin çizmesinin gerekli olduğunu ilan ediyordu. Böylece, savaş süresince gelişen olayların aksine savaş bittikten sonra Türk ve Arap halkları birbirlerine yakın olmaya başlamışlardı.⁷

Türk-Arap yakınlaşmasını yakından takip eden İngiliz istihbaratı Mondros Mütarekesinin imzasından biraz önce Kuzey Mezopotamya ve Suriye'nin bazı liderlerinin İsviçre'de bir araya geldiklerini ve Türkiye'ye bağlı bir Arap federasyon devleti kurmak istediklerini ilan ettiklerini rapor etmişti.⁸ Aynı istihbarata göre Mustafa Kemal Paşa Kurtuluş Savaşı süresince Suriye, Irak ve Yemen liderleriyle çok yakın münasebetlerini devam ettirmiş ve bölgedeki İngiliz ve Fransız hâkimiyetine karşı mücadele konusunda işbirliği yapmak için çabalar sarf etmişti.⁹ Bu raporlar, Mustafa Kemal'in Suriye liderlerine Ocak 1921 yılında yazdığı mektuplarında Arapların, Fransızlara karşı birleşmelerini istediğini ve ayrıca Türklerin pek yakında Suriyelilerin yardımına geleceğini bildirdiğini ve bu konuyu görüşmek için de Fevzi Çakmak'ın daha sonra Suriye'ye gönderildiğini, bildirmektedir.¹⁰

Yukarıda zikredilen İngiliz raporlarına göre, bu dönemde Mustafa Kemal'in Mezopotamya üzerindeki projeleri İngiliz planlarıyla çatışmıştı. Mustafa Kemal, İngilizlerle işbirliği yapmış olan Faysal'ın kral olmasını engelleyip Prens Burhaneddin'in Irak tahtına geçmesini istemekteydi. Ne var ki bu proje hayata geçirilemeyince projenin bir parçası olarak büyük bir nüfuza sahip olduğu Musul şehrini kurtarmayı hedefleyecekti.¹¹

Ancak, her ne kadar I. Dünya Savaşı sonrası dönemde gerçekleştirilmeye çalışılan Türk-Arap işbirliği planları pratiğe aktarılamadıysa da Türk liderleri Arap bağımsızlık hareketini teşvik etmeye devam etmişlerdi. Bu bağlamda zamanın Dışişleri Bakanı İsmet İnönü Ocak 1923'te şu deklarasyonu yapmıştı: 'TBMM Hükümeti Suriye, Lübnan, Irak, Filistin ve Ürdün'e zorla uygulanan manda rejimlerini kabul etmeyecektir'.¹² Böylece, Türk İstiklal Harbi kendi dönemi ve

6 İsmail Soysal, 'Türk-Arap İlişkileri (1918-1997)' *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, 15-17 Ekim 1997 Ankara, Türk Tarih Kurumu Sempozyumu, s.515.

7 Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East*, passim.

8 Lieutenant J.L. Martin, Special Intelligence Bureau, Cairo to Arab Bureau, 3 Haziran 1918, FO 141/430.

9 GHQ, General Staff, Cairo to Major O.M. Tweedy. The Residency. Cairo, 22 Ocak 1923, FO 141/430.

10 HC Jerusalem to HC Cairo, 17 Ocak 1921; Troopers, London to Baghdad, very secret, 21 Ocak 1921, FO 141/430. Ayrıca Türk İstiklal Harbinin Suriye'deki etkileri için bak., Malcolm E Yapp, *The Making of the Modern Near East, 1792-1923* (Routledge: London & NY, 1987), s.326.

11 Palmer, Damascus to Lord Curzon, London, 10 Kasım 1920; Baghdad to HC for Egypt, Cairo, 2 Haziran 1921, FO 141/430.

12 İsmail Soysal, 'Seventy Years of Turkish-Arab Relations and an Analysis of Turkish-Iraqi Relations, (1920-1990)' *Studies On Turkish-Arab Relations; Annual-6*, 1991, s.24.

Gazi

Akademik
Bakış

37

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

müteakip dönemlerde ortaya çıkacak olan Doğu ülkelerinin bağımsızlık hareketlerine büyük bir etki yapacaktı.¹³ Bu etki bilhassa Türkiye'nin en yakın komşusu olan Irak'ta ziyadesiyle hissedilecekti.¹⁴

İki Savaş Arası Dönemde Büyük Güçler, Türkiye ve Ortadoğu

Bu dönemde Türkiye Milli Mücadeleyi icra ederek bir devlet kurarken, Arap memleketleri ise Batılı devletler özellikle de İngiltere ve Fransa tarafından emperyalist amaçlarla bölünüp parçalanmışlardır. Böylece Avrupalı kolonyal güçler tarafından Ortadoğu'da bir asırdır devam edecek olan kaos ve istikrarsızlığın temelleri atılmıştır. Bu durumu, dönemin dirayet ve basiret sahibi bir devlet adamı olan ve İngilizler tarafından Malta'ya sürgüne gönderilen Said Halim Paşa, İngiliz Başbakanı Lloyd George'a gönderdiği bir mektupta büyük bir ferasetle şöyle ifade etmektedir¹⁵:

Araplar tarihin malum çağından beri hiçbir devrede Osmanlıların idaresindeki kadar huzur görmediler. Garblı devletlerin kendilerini tahrik etmelerinden doğacak acıları, sadece Araplar değil, bütün dünya çekecektir. Fakat Osmanlı Devletinin yerine getirdiği gidilecek yolu seçme vazifesini ne şekli kudreti içerisinde sizler, ne de tesisini ilan ettiğiniz Milletler Cemiyeti yerine getiremeyecektir.

Türkiye, 1920'li yılların sonlarına doğru yeni bir bölgesel strateji belirleyerek bu doğrultuda 'Garpta Balkanlılar, Şarkta İran, Afgan ve Arap milletleri arasında bir ahenk aramak ve bunlarla ayrı ayrı ve hep birlikte iyi komşuluk nizamı kurmanın çarelerini araştırmak...' ¹⁶ politikasının neticesi olarak bölgesel bir işbirliği arayışlarına yönelmiştir. Bu bağlamda Türkiye, Ortadoğu'daki ülkeler üzerindeki etkisini arttırmak için yeni bir aktif politika hamlesi başlatmıştı.¹⁷

Bu politikanın ilk hedefinde Irak ile ilişkileri geliştirmek düşüncesi yer almıştır. Zira Irak hem coğrafi-kültürel ve hem de siyasi nedenlerden dolayı olarak Türkiye'nin münasebetlerini geliştirmek istediği ülke olmuştur.¹⁸ İlk adım, Irak Kralı Faysal'ın Haziran 1926'ta Türkiye'yi ziyaret etmesiyle atılmış ve neticede imza edilen Ankara antlaşmasıyla Türk-İrak sınır sorunu çözüme bağlanmıştı.

Aynı yıl Türkiye, İran ile dostluk ve işbirliği antlaşması imzaladı. Aynı şekilde Türkiye 1928 yılında Afganistan ile bir dostluk antlaşması imzaladı. Türkiye, Afganistan'a Askeri Misyon ve öğretmenler göndermek suretiyle bu ülke

13 Bir nesil sonra ortaya çıkan Burgiba, Nasır, Sedat ve Sukarno gibi liderler kolonyalizme karşı mücadelelerinde Mustafa Kemal'i ve Türk İstiklal Harbini örnek aldıklarını ifade edeceklerdi.

14 Qassam KH Al-Jumailiy, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)* (Ankara: ATAM, 1999), s.170.

15 Cemal Kutay, *Tarihte Türkler, Araplar ve Hilafet Meselesi* (İstanbul: İklim yayıncılık, 2004), s.190.

16 Tevfik Rüşdü Aras, *Cövrüşlerim* (Ankara: Tan Basımevi, 1956), s. 130.

17 Report on Turkey by Foreign Office, 24 Temmuz 1946, FO 371/59316.

18 Bilgin, 'Anglo-Turkish Relations', Böl.I.

üzerinde nüfuz sahibi olmuştu. Türk Hükümeti aynı zamanda Yemen İmamı Yahya ve Necit ve Hicaz Kralı İbni Saud ile de yakın ilişkilerini devam ettirmişti. Şubat 1929'da İbni Saud'un temsilcileri Ankara'yı ziyaret etmiş ve Türkiye ile bir dostluk antlaşması imzalanmasına ve Türkiye'de Saudi temsilciliğinin açılmasına karar verilmişti.¹⁹ Mustafa Kemal yönetiminin bu yoğun diplomatik ve siyasi atakları nihayet 1937 yılında, Doğu birliğini oluşturmak projesine ilk adım olan, Sadabad Paktı'nın kurulmasıyla ilk meyvelerini verecekti.²⁰

Bu dönemde Ortadoğu'daki devletler özellikle Afganistan, İran ve Irak bölgedeki iki hakim güç olan İngiltere ve Sovyet Rusya'nın nüfuz ve baskısından şikayetçi idiler. Türkiye ve diğer bölge devletleri 1920'li yılların sonlarına doğru Ortadoğu'da egemen olma yarışına giren iki emperyalist güç arasında bir denge siyaseti takip etme yolunu seçmişlerdi. Bölgesel bir ittifak böyle bir denge siyasetinin uygulanmasına yardımcı olacağı gibi herhangi bir İngiliz-Sovyet çatışması durumunda bölge devletlerinin tarafsız bir politika takip etmelerine de imkan sağlayacaktı. Ayrıca bu dört devletin öncelikle kendi aralarındaki sorunları halletmeleri ve sonra bir bölgesel ittifak kurmaları bu devletlerin hem bölgesel alanda hem de uluslararası alanda ellerini güçlendirecekti.²¹

Ortadoğu bölgesinde mevcut İngiliz hegemonyasına karşı Sovyet Rusya'ya yaslanarak denge kurmaya çalışan bölge devletleri, iki emperyalist güç arasındaki bu sıkışık durumdan kurtulmak üzere 15 Haziran 1928 yılında ilk adımı atmışlardı. Bu tarihte Tahran'da bir araya gelen Türk-İran ve Afgan temsilcileri kendi aralarındaki mevcut ikili antlaşmalara yeni protokoller ekleyerek aralarındaki münasebetleri geliştirmeye ve bölgesel bir işbirliğine yönelik önemli bir adım atmışlardı.²²

Ancak bu bölgede 1920'li yıllarda İngiltere ile Sovyetler Birliği tarafından şekillendirilen güçler dengesi ve siyasi şartlar 1930'lu yıllardan itibaren değişmeye başlamıştı.²³ Bu dönemde Almanya'nın Avrupa'da ve İtalya'nın da doğu Akdeniz ve Ortadoğu bölgelerinde revizyonist güçler olarak ortaya çıkmaları global dengeleri olduğu gibi bölgesel dengeleri de altüst etmişti. Artık

19 Report on Turkey by Foreign Office, 24 Temmuz 1946, FO 371/59316; Translation of an article on Turkish policy in Arabia, 9 Şubat 1929, FO 141/430.

20 Aras, *Görüşlerim*, s.132.

21 D.Cameron Watt, "The Saadabad Pact of 8 July 1937", içinde *The Great Powers in the Middle East 1919-1939* (ed.) Uriel Dann, (New York: Holmes & Meier, 1988), ss.333-335, 337,341,343-44; Aryeh Shmuelevitz, "Atatürk's Policy toward the Geat Powers: Principles and Guidelines", içinde *The Great Powers in the Middle East, 1919-1939*, (ed.) Uriel Dann, (London: Holmes & Meier, 1988), s.315.

22 Watt, "The Saadabad Pact", ss.335-336, 344. Irak'taki İngiliz valisi (High Commissioner) bakanlığına gönderdiği yazıda Türkiye, İran ve Afganistan gibi ülkelere en yakın devletin Sovyetler Birliği olduğunu ifade etmekteydi.

23 Bu değişimin Türkiye-İngiltere ikili ilişkileri üzerindeki etkisi için bkz. Mehmet Seyfettin Erol, "İngiltere ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası (1919-2012)*, (Der.) Haydar Çakmak, (Ankara: Barış, 2012), ss. 167-172.

Gazi

Akademik
Bakış

39

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

Ortadoğu ülkeleri yeni ve farklı bir tehdit ile karşı karşıya idiler. Bu yeni tehdit de karşı eşit şartlarda olmak ve bağımsızlıklarını zedelememek kaydı ile bölge devletlerinin İngiliz ya da Sovyet desteği araması icap edecekti. Bu şekilde bir strateji geliştirmeyi planlayan bölge devletleri, inşa edilecek bir bölgesel pakt vasıtasıyla bu iki hegemon güç ile kendi aralarında eşit şartlarda bir işbirliğinin yapılmasının mümkün olacağını düşünmekteydiler.²⁴

Böylece 1930'lu yıllardan sonra Ortadoğu ve Doğu Akdeniz bölgesinde gittikçe tehlikeli bir hal almaya başlayan siyasi ve stratejik durum başta Türkiye olmak üzere bölge ülkelerinin bölgesel işbirliği arayışlarını hızlandırmıştır. Bu şartlar altında Türkiye, 1928 yılında Irak ile ikili bir pakt oluşturmak için bazı teşebbüslerde bulunmayı planlamıştır.²⁵ Daha sonra Temmuz 1931'de Kral Faysal ve Başbakan Nuri Said Paşa Türkiye'yi ziyaret etti. Atatürk bu ziyarete çok önem vermiş ve şunları söylemişti:²⁶

Bütün gayretlerini sulh içinde inkişafa hasreden ve komşularıyla ve dünyanın bütün milletleriyle karşılıklı samimiyet ve müsavat esasları dahilinde iyi geçinmeyi şiar edinen Cumhuriyet Hükümeti, Irak'ın gittikçe artan bir terakki ile huzur içinde mesut ve müreffeh olmasını alaka ile takip ve temenni etmektedir.

Milletler arasındaki bağların ve alakaların inkişafında pek mühim olan ve tarihin seyrinde daima tesirini gösteren coğrafi, iktisadi amillerden başka, bugünkü karşılıklı menfaatleri ve dahili, harici sulh ve sükun siyasetleri ve münasebetleri de Irak ile Türkiye'yi birbirine yaklaştırmakta ve daha çok dost yapmaktadır. Bu görüş ve anlayışta müşterek olduğumuz kanaatini ifade etmeme müsaadelerini rica ederim.

Faysal ise cevaben Atatürk'e tamamıyla katıldığını ve iki ülke ilişkilerini çok daha iyi seviyeye gelmesini arzu ettiğini bildirmişti.²⁷ Görüşmelerde iç ve dış olaylar hakkında ve sınır güvenliği ve Kürtlerin durumu konularında görüş alışverişi yapıldı ve iki ülke arasında işbirliğine gitme kararı verildi. Bu aynı zamanda Sadabad Paktına giden yolda atılmış bir adımdı.

Irak'tan sonra Türkiye ikinci adım olarak, İran ile komşuluk ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemişti. İki ülke arasında 1926 yılında imza edilen tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması bu yolda önemli bir adımdı. Ancak, iki ülke arasındaki bazı sınır sorunları ikili ilişkilerin ilerlemesini engellemekteydi. 1931 yılında

24 Watt, 'The Saadabad Pact', ss. 335-336, 344-345; Shmuelevitz, 'Atatürk's Policy', s.313; Yaacov Ro'i, Official Soviet Views on the Middle East, 1919-1939' in *The Great Powers in the Middle East, 1919-1939*, (ed.) Uriel Dann (London: Holmes & Meier, 1988), s.306; Lawrence Pratt, 'The Strategic Context: British Policy In the Mediterranean and the Middle East, 1936-1939', in *The Great Powers In the Middle East, 1919-1939*, (ed.) Uriel Dann (London: Holmes & Meier, 1988), ss.12-19.

25 Bilgin, *Anglo-Turkish Relations*, ss. 27-30.

26 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)*, (Bundan sonra AMDP olarak kısaltılacaktır), (Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992) ss.197-98.

27 *AMDP*, ss.199-200.

Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Tahran'ı ziyareti neticesinde Türkiye ile İran arasında vuku bulan sınır sorunları halledilmiş ve bu konuda yeni bir anlaşmaya varılmıştı.²⁸ Bundan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler hızla gelişmeye başlamıştı. Ocak 1932'de Tahran'ı tekrar ziyaret eden Türk Dışişleri Bakanı İranlı meslektaşı ile birlikte Irak'a bir çağrı yaparak üçlü bir pakt oluşturmak istediklerini ilan etmişlerdi. Bunun üzerine aynı yılın Nisan ayında Irak Kralı Faysal Tahran'a gelmiş ve yapılan görüşmelerden sonra bir pakt oluşturma konusunda Türkiye ve İran'ın ortak hazırladıkları bir taslak Temmuz ayında Irak Hükümetine gönderilmişti.²⁹

Bu yeni durum üzerine Eylül 1935 yılında Milletler Cemiyeti'nin (MC) Cenevre'deki toplantısında bir araya gelen Türk, İran ve Irak heyetleri bir saldırı-mazlık paktı inşa etmek üzere bir taslak hazırlamışlardı. İtalya'nın bu sıralarda Habeşistan'ı işgali bu üç ülkeyi birbirlerine daha çok yakınlaştırmıştı. Bunu müteakip İran ile Irak heyetleri iki ülke arasındaki dostluk ve işbirliğini geliştirmek üzere bir antlaşma yapılması konusunda anlaşmışlardı. Türkiye'nin her iki ülkeye de baskı yapması ikili antlaşmanın imzalanmasında etkili olmuştu.

Fakat Irak'ın İran ile Şatü'l-Arap üzerinde olan sınır ihtilafının çözümünde ısrar etmesi planlanan paktın son şeklini almasına engel olmaktaydı.³⁰ Şatü'l-Arap sorununun bu şekilde bir müddet daha devam etmesi üzerine 1937 yılının Nisan ayında Irak Dışişleri Bakanı Naci el Asil çözüm bulmak için Atatürk'ten yardım istemişti. Aynı zamanda İranlılar yaptıkları açıklamalarda bu meselenin düğümlenmesinden İngiltere'yi sorumlu tutuyorlardı. Aras'ın aynı yılın Nisan ayında Irak ve İran nezdinde tekrarladığı arabuluculuk teşebbüslerinin bir sonuç vermemesi Türkiye'nin bir bölgesel pakt inşa etmek yolundaki ümitlerinin oldukça zayıflamasına yol açmıştı.³¹

Ancak, Aras aynı yılın Haziran ayında Bağdat'a yaptığı ziyaretinde önemli bir başarı elde etmişti. Türk Dışişleri Bakanı, İngiltere'nin etkisini zayıflatmak amacıyla İtalya'ya yaklaşmaya ve silah almaya çalışan Irak'a sert çıkmış ve Bağdat'ı bu fikrinden vazgeçirmişti. Aras, ayrıca, bu dönemde Irak'ta işbaşına gelen ve Türkiye'ye daha fazla yakınlık duyan Hikmet Süleyman yönetimine, Irak'ı Arap dünyasının liderliği konusunda destekleyeceklerini bildiren Bağdat'ın güvenini de kazanmıştı. Nihayetinde Türk Dışişleri Bakanı'nın teşebbüsleri sonuç vermiş ve Irak, Şatü'l-Arap sınırı üzerindeki ısrarından vazgeçtiğini açıklamıştı.³²

28 Aras, *Görüşlerim*, s.131; İsmail Soysal, '1937 Sadabad Paketi', *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (TTK Sempozyumu, Ankara, 15-17 Ekim 1997), s.328.

29 Watt, 'The Saadabad Pact', s.336.

30 Watt, 'The Saadabad Pact', ss.338-339.

31 Watt, 'The Saadabad Pact', s.341.

32 Watt, 'The Saadabad Pact', s.342; Aras, *Görüşlerim*, s.132.

Gazi

Akademik
Bakış

41

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanı 28 Haziran'da Tahran'a hareket etmiş ve müteakip olarak Naci el Asil 2 Temmuz'da bu şehre gelmişti. Nihayet İran ile Irak sınır arasında Şat ül Arap üzerindeki sınır ihtilafı 4 Temmuzda iki ülke arasında akdedilen anlaşma ile çözüme bağlandı. Bundan sonra Afgan Dışişleri Bakanı acele olarak Tahran'a davet edilmiş ve Muhammed Han 7 Temmuzda bu davete icabet etmişti. İran ile Afganistan arasındaki sınır sorunları ise Türk generali Fahrettin Altay'ın hakemliğinde daha önceden çözülmüştü. Dolayısıyla geriye sadece Ortadoğu bölgesinde ilk örneği olan ve dış güçlerden bağımsız ve tamamen bölge devletlerinin inisiyatifinde ve Türkiye'nin önderliğinde inşa edilecek olan "Doğu Paktı"nın imzalanması kalmıştı. Neticede bu imzanın dört devlet arasında 8 Temmuz 1937'de İran Şahı'nın Saadabad sarayında atılmasıyla Sadabad Paktı resmîyet kazanmış oldu.³³

Böylece, Sadabad Paktı'nın imzalanmasıyla modern Ortadoğu tarihinde ilk kez bölge devletleri kendi inisiyatifleriyle bir araya gelerek aralarındaki birçok siyasi ve stratejik problemlerini çözüme bağlayarak bölgesel işbirliği ve güvenlik alanında çok mühim bir adımı atmış oldular. Ancak, bu durum İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla değişecekti. Zira, savaşın çıkmasıyla her bir devlet farklı yol takip etmiş ve pakt üyeleri arasında ortak bir strateji oluşturulamamıştı. Bunda büyük devletlerinin baskılarının yanında Türkiye'nin dış politikasının 1938'den sonra değişmesinin de önemli etkisi olmuştur. Atatürk ve Dışişleri Bakanı Aras'ın paktı bir askeri pakt haline getirme arzusuna karşı İnönü böyle bir düşünceye şiddetle karşı çıkmıştır.³⁴ Ne var ki, savaştan sonra Sadabad Paktı her ne kadar eski önemini bir daha kazanamadıysa da 1978 yılına kadar hukuken yaşama şansına sahip olmuştur. Aynı yıl İran'ın yeni yönetiminin daha evvel yapılmış bütün antlaşmaları feshetmesiyle pakt tarihe karışmış oldu.

Ancak, Sadabad Paktı'nın imzalandığı dönemde Türkiye için önemi büyük olmuştur. Zira, bu paktın imzalanması Türkiye'nin Batı'daki önemini çok artırmış ve özellikle İngiltere, Türkiye'yi 'Doğu milletlerinin lideri' olarak görmeye başlamıştı. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması Sadabad Paktı'nın fonksiyonunu azalttıysa da, pakt vasıtasıyla Türkiye'nin bölgede ve uluslararası arenada siyasi güç ve etkinliği artmıştı. Bu sebeple müttefik olarak yaklaştığı İngiltere ve Fransa'ya karşı bu avantajını kullanmış ve bunun neticesi olarak Türkiye, Misak-ı Milli sınırları içerisinde olan Hatay bölgesini Fransa'dan kurtarmayı başarmıştı.³⁵ Bundan başka Türkiye'nin Sadabad Paktıyla kazandığı bölgesel ve global prestij Türkiye'ye, İngiltere ve Fransa ile yaptığı ittifak görüşmelerinde de büyük faydalar sağlamıştı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri,

33 Watt, 'The Saadabad Pact', s.342; Soysal, '1937 Saadabad Pact', ss.138-139; Aras, *Görüşlerim*, s.132; *Survey of International Affairs, 1936*, ss.801-802; *Documents on International Affairs, 1937*, ss.530-531.

34 Bilgin, 'Anglo-Turkish Relations', ss.25-30.

35 Daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Seyfettin Erol, "Sancak (Hatay) Krizi", *Türk Dış Politikasında 41 Kriz (1924-2012)*, (der.) Haydar Çakmak, (Ankara: Kripto, 2012), s. 47-56.

Türkiye ile ilgili yazışmalarında, Türkiye'nin 1939 yılındaki Türk-İngiliz-Fransız ittifakıyla müttefiklerinden ekonomik ve siyasi menfaatler sağlayıp karşılığında hiçbir şey vermediğinden sıklıkla şikâyet etmişlerdi.³⁶

Sonuç

Yaklaşık dört asır Ortadoğu coğrafyasını hoşgörü ve adaletle yöneten Osmanlı Devleti, bölgede uzun soluklu bir barış ve huzur düzeni oluşturmayı başarmıştı. Osmanlı Devleti bu düzeni siyaset ve coğrafyada birlik anlayışıyla oluşturmuştu. Ancak, bu düzenin temelleri önce misyonerlik faaliyetleri sonra oryantalist çalışmalar ve Fransız milliyetçilik akımının menfi tesirleriyle sarsılmaya başlamış ve nihayet Avrupa emperyalist siyasetleri sonucunda da oluşturulmuş olan Osmanlı barış düzeni yıkılmıştır. Yerine kurulan Avrupa menşeli kolonyal ve sömürgeci sistemin temelleri henüz I. Dünya Savaşı devam ederken birbiri peşi sıra takip eden gizli antlaşmalarla atılmıştı. Bölgenin siyasi, dini, etnik ve sosyo-kültürel yapısını dikkate almadan tamamen batılı güçlerin çıkarları doğrultusunda siyasi haritası çizilen ve literatürde de Sykes-Picot sistemi olarak bilinen yeni düzen, iki savaş arası dönemde Ortadoğu'ya istikrar getirmediği gibi bölgede gittikçe artan ve günümüze kadar gelen sosyal ve siyasi problemlerin de kaynağı olmuştur.

Türkiye bu dönemde bölge ülkelerinden İran, Irak, Suudi Arabistan, Afganistan ve Mısır gibi ülkelerle münasebetlerini geliştirmeye çalışmıştır. Bunun sebepleri arasında uluslararası siyasette Türkiye'nin gücünü arttırmak, bölgesel istikrarı sağlamak ve Rusya ve İngiltere gibi bölgeye nüfuz eden ülkelere karşı bir denge oluşturma gibi faktörler yer alır. Modern Ortadoğu tarihinde bölgesel istikrar projesi fikrine önem veren ilk devlet adamı Atatürk'tür. Sadabad Paktı'nın kurulmasına öncülük ederek bu önemi ortaya koyan Atatürk, ayrıca, bölge gücü olmadan Türkiye'nin Avrupa ile olan ilişkilerinde eşitliğe dayalı bir münasebet geliştiremeyeceğini ve uluslararası arenada etkili olamayacağını da anlamıştı. Bu sebeptendir ki Atatürk önce Sadabad Paktı'nın imzasıyla Türkiye'ye 'Doğunun lideri' olma vasfını kazandırmış ve sonra da Avrupa ile eşit şartlarda imzalanan 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın zeminini hazırlamıştı.³⁷

KAYNAKLAR

Yayınlanmış ve Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Documents on International Affairs, 1937, (Royal Institute of International Affairs, 1931-39).

Survey of International Affairs, 1936, (Oxford University Press, 1937).

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), (Bundan sonra AMDP olarak kısaltılacaktır), (Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992).

36 Arol, *Sancak (Hatay) Krizi*, ss. 47-56..

37 Bilgin, 'Anglo-Turkish Relations', ss.25-30.

Gazi

Akademik
Bakış

43

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016

FO 141/430.

FO 371/59314.

FO 371/69315.

FO 371/69316.

Kitap ve Makaleler

AL-JUMAİLİY, Qassam KH, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)* (Ankara: ATAM, 1999).

ALKAN, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet (1517-1909)*, (Çağlayan Yayınları: İzmir, 1997), ss. 171-199.

ARAS, Tevfik Rüştü, *Görüşlerim* (Ankara: Tan Basımevi, 1956).

BİLGİN, Mustafa, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era* (IB Tauris: London & New York, 2008).

CLEVELAND, William L., *A History of the Modern Middle East* (Westview Press: USA, 1994).

EROL, Mehmet Seyfettin, "Sancak (Hatay) Krizi", *Türk Dış Politikasında 41 Kriz (1924-2012)*, (der.) Haydar Çakmak, (Ankara: Kripto, 2012), ss. 47-56.

EROL, Mehmet Seyfettin, "İngiltere ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası (1919-2012)*, (Der.) Haydar Çakmak, (Ankara: Barış, 2012), ss. 167-172.

KUTAY, Cemal, *Tarihte Türkler, Araplar ve Hilafet Meselesi* (İstanbul: İklim yayıncılık, 2004).

PRATT, Lawrence, 'The Strategic Context: British Policy İn the Mediterranean and the Middle East, 1936-1939', in *The Great Powers İn the Middle East, 1919-1939*, (ed.) Uriel Dann (London: Holmes & Meier, 1988).

RO'İ, Yaacov, Official Soviet Views on the Middle East, 1919-1939' in *The Great Powers in the Middle East, 1919-1939*, (ed.), Uriel Dann (London: Holmes & Meier, 1988).

SHMUELEVİTZ, Aryeh, 'Atatürk's Policy toward the Geat Powers: Principles and Guidelines', içinde *The Great Powers in the Middle East, 1919-1939*, (ed.) Uriel DANN, (London: Holmes & Meier, 1988).

SOYSAL, İsmail, 'Türk-Arap İlişkileri (1918-1997)' *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (TTK Sempozyumu, Ankara, 15-17 Ekim 1997).

SOYSAL, İsmail, 'Seventy Years of Turkish-Arab Relations and an Analysis of Turkish-Iraqi Relations, (1920-1990)' *Studies On Turkish-Arab Relations; Annual-6*, (İst.,1991).

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, I (ATAM: Ankara, 2012).

WATT, D Cameron, 'The Saadabad Pact of 8 July 1937', içinde *The Great Powers in the Middle East 1919-1939* (ed.) Uriel Dann, (New York: Holmes & Meier, 1988).

YAPP, Malcolm E., *The Making of the Modern Near East, 1792-1923* (Routledge: London & NY,1987).

Görüş

Akademik
Bakış

44

Cilt 9 Sayı 18
Yaz 2016